

Євгенія Буркова, Ніна Раковська

**МОДЕЛЬ ЛЮДИНИ І СВІТУ
В КРИТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Л. ШЕСТОВА**

У статті актуалізовано проблему особистісної самосвідомості Л. Шестова як літературного критика, акцентовано увагу на його статтях, які дозволяють аналізувати проблему людини в його концепції. Розкриваються аспекти бачення й творення художньої реальності в змістовому полі Л. Шестова.

Ключові слова: критика, інтерпретація, реценція, людина, рефлексія.

The problem of personal consciousness of L. Shestov as the literary critic is the main in this article. We brought to a focus on L. Shestov's works. They help to understand the problem of the person in his conception and the aspects of vision and creation of art reality in the semantic field of L. Shestov.

Key words:

XXI ст. характеризується змінами в гуманітарному дискурсі. Усе більше уваги приділяють літературознавчій антропології, що поєднала в собі психоаналітичні, філософські та інші стратегії.

В. Ізер у роботі “Чем является антропология литературы” акцентує увагу на особливій значимості культури, яка, передусім, визначає онтологічну наповненість людини. Літературознавці, у свою чергу, пов’язують модель людини та світу з певним типом літератури, що розвивається від епохи Середньовіччя до Нового часу. Американський славіст Кліффорд Гірц указує: “Без культури не було б людей, бо кожна людина — артефакт культури”. Мабуть, із цієї причини літературознавці вельми активно звертаються до спадщини Л. Шестова, який став центральною фігурою екзистенційного світосприйняття кінця XIX — початку XX ст. Наділений парадоксальністю свідомості, він протиставив “розумне” — “інтуїтивному”, намагаючись дійти до сприйняття світу як універсуму. Саме тому осмислення людини в системі *культура — література* йшло, передусім, через авторську свідомість, інтуїцію, трансцендентне. З кута зору Л. Шестова, для

людини граничної, кризової свідомості необхідним є центр, певна точка опори, у якій людина змогла б відшукати саму себе, свій внутрішній генетичний досвід і досвід, набутий у результаті знання й віри. Справедливою є думка деяких польських вчених, насамперед Валіцького, про те, що Л. Шестов сприймав людину через призму релігійно-філософської свідомості, бо “предметом-суб’єктом філософської літературної антропології є універсальна людина, людина взагалі”. Більше того, зазначимо, за Л. Шестовим, істина людської особистості знаходиться не у вічних законах і правилах, а у випадковому, одиничному. До такого кута зору його підвів С. Кіркегард, який утворив свою екзистенційну філософію. У зв’язку зі світосприйняттям Л. Шестова людині властивий парадокс розуму, якому можна протиставити лише віру. Віра веде до свободи, але ця свобода не є свободою вибору. Людина, яка покуштувала з дерева знання, “може усвідомити гріховність і шкоду від цієї страви, але вона не має свободи обирати плоди з дерева життя”. Людині не дано вирішити чи відмовиться вона від знання задля віри в майбутньому. Прикладом людини, якій хотілося вірити, але не вдалося, Л. Шестов називає Ф. Ніцше. Тут неважливо чи відповідає це судження реальності, головне, що Л. Шестов так само, як Ф. Ніцше, усе піддає сумніву, у тому числі знання й віру. З кута зору Л. Шестова, доступ до віри дається одкровенням. Одкровення лежить у сфері несвідомого. Бог створив людину такою, що вона не може встояти перед спокусою й піддається їй. Парадокси знання й віри в Л. Шестова пов’язані з парадоксом етики в цілому, з приводу якої в статті про С. Кіркегарда він скаже: “...парадокс в етике рождается вместе с разумом. Человек, которому хочется сотворить добро, — сотворяет зло”. Таким чином, ментальні парадокси, переплітаючись, утворюють у творчості Л. Шестова цілу низку протиріч, яка виявляється в багатьох його роботах, у тому числі й у недослідженій літературознавцями статті “Предпоследние слова”.

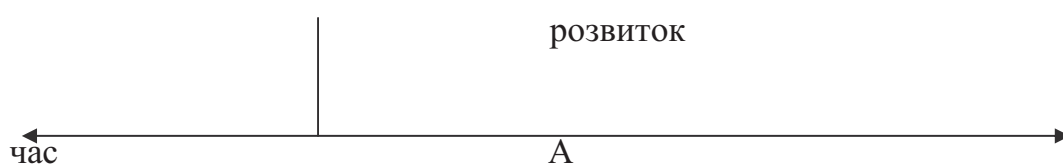
Зауважимо, що статтю критика подано в жанрі афористичної філософської прози, уперше репрезентованої в роботі Л. Шестова “Апофеоз беспочвенности” [17], яка складається зі 168 фрагментів у жанрі афоризмів, поєднаних загальним настроєм їхнього автора. Свій розвиток цей жанр отримав у творчості В. В. Розанова. Специфікою його є синтез серйозних проблем із парадоксальністю, афористич-

ністю стилю, який зберігає форму думки, щойно виявленої у свідомості. Характерною рисою шестовського аналізу є детальне вивчення духовного світу, “странствование по душам” великих письменників і філософів.

Л. Шестов репрезентує один із найголовніших принципів своєї філософії: “Da omnibus dubitandum”¹. Мотивуючи назву статті “Предпоследние слова”, Л. Шестов указує на те, що “на окраинах жизни” людина може (чи не єдиний раз?) спробувати наблизитися до істини, сказати важливі для неї передостанні слова.

Таким чином, для критика характерним є адогматичний спосіб мислення, що знаходить своє відображення в насиченості текстів Л. Шестова філософськими парадоксами; свою мету критик визначає як досягнення “апофеоза беспочвенности”, тобто руйнування століттями сформованих істин, законів, стереотипів. С. Поляков назвав Л. Шестова “певцом беспочвенности” [13; 40]. Ця особливість мислення виникає з уже зазначеної кризи свідомості й рубіжності епохи: “В начале XX века... присутствует весь спектр “исходов” беспочвенности” [13; 39]. Можливо, тому М. Бердяев писав про Л. Шестова: “Он искал Бога, искал *освобождения* (курсив тут і далі. — Є. Б.) человека от *власти необходимости*. И это было его личной проблемой... Он был потрясён властью необходимости над человеческой жизнью, которая порождает ужасы жизни...” [3; 1]. Тут доречно сказати про відмічену А. Камю відмінність концепції Л. Шестова від концепції абсурдистів: “Для Шестова разум — тщета, но есть и нечто сверх разума, для абсурдного ума разум тоже тщетен, но нет ничего сверх разума” [7; 332]. Дещо вище від розуму для Л. Шестова — Бог.

Л. Шестов наче зрікається від цивілізації (зовнішньої та *необхідної* її частини), методи пізнання якої вводять людину до замкненого кола, з якого неможливо вийти, не відмовившись від усього, *що раніше було нав’язане людству*. Умовно подану позицію можна представити у вигляді наступної схеми:

¹ Все піддавати сумніву.

Точка А — це будь-яка людська особистість, тобто це точка на нескінченній прямій часу. При цьому людину наче притиснуто вертикаллю розвитку цивілізації. Вона відчуває себе лише точкою “свого” часу. Вона неспроможна усвідомити себе частиною нескінченності (важливими складовими якої є минуле і майбутнє). Підтвердженням можуть бути слова А. Камю: “... [человек] соотносит себя со временем, занимает в нём место, признаёт, что находится в определённой точке графика...” [7; 335]. Прогрес визначає нові норми, правила і підкорює їм людину, формуючи новий тип свідомості на кожному етапі свого утвердження. Свідомість ця є залежною й визначається досягненнями сучасного, але не має універсальної рефлексії, тому знаходиться в одній точці, а не над нею.

У моделі світу, створеній Л. Шестовим, “мир не удовлетворяет человека, и он начинает искать лучшего. Всякие же серьёзные искания приводят человека на одинокие пути, а одинокие пути... кончаются китайской стеной, роковым образом полагающей предел человеческой пытливости” [19; 168]. “Перед стіною”, тобто перед тим що, людині зрозуміти й пізнати не дано, кожний реалізує себе по-різному: перетворюється “либо в бесконечно малую, либо в бесконечно большую величину” [19; 169]. Перше критик визначає як самозречення, друге — як *mania grandiose*¹. Так, скажімо, у “маленькій трагедії” О. С. Пушкіна “Каменный гость” герой кидає виклик “стіні” й гине, тому що людині, на думку автора, не дано пізнати таємне, проникнути у вічні питання буття, подолати їх і піднятися над ними. У Л. Шестова людина здатна на самореалізацію тільки в бунті, у пошуку, у спробі подолати “стіну”. Якщо в О. С. Пушкіна смерть (вічне) перебуває над героєм, поглинає його, то в концепції Л. Шестова людина здатна стати нарівні перед вічним.

Автори статті “Кто Канта наголову бьёт” [15; 3], порівнюючи позиції М. Бердяєва та Л. Шестова, правомірно відзначили наступне: “Н. Бердяев хочет решать вопросы, а Л. Шестов знает, что последние вопросы неразрешимы, и он не решает их, а только раздирает завесы над скрытыми в них противоречиями, так чтобы разверзлись и стали видными бездны”. Незважаючи на те, що людина не здатна пізнати таємне, Л. Шестов все-таки “дає” можливість упритул наблизитися до розгадки, відчути себе діяльним учасником *загального* духовного

¹ лат. Манія величі.

розвитку. В Євангелії критик також бачить не смиренну покірність, а “безумные и рискованные опыты, которые Священная Книга благословляет и решает” [19; 171], тому її неможливо осмислити розумом. Її треба просто прийняти. Л. Шестов створює опозицію, протиставляючи чуттєвому прийняттю Євангелія раціоналістичний аналіз його ідей. Друга точка опозиції “принижує” Священну Книгу до тимчасових ідеалів, заважає сприйняттю її як цілісної, вічної істини. Згадаємо тут притчу про те, як в одному православному храмі жив чернець Памве, який посадив сухе дерево на горі. А своєму послухникові Іоанну звелів поливати його щодня доти, поки воно не розцвіте. Щоранку Іоанн піднімався на гору і поливав сухе дерево, а через три роки, коли Іоанн знову піднявся на гору, побачив, що його дерево все вкрито квітами. Таким чином, послухник Іоанн зумів прийняти на себе величезну відповідальність: здатність діяти й впливати діями на свою душу, долю, навколишній світ.

У моделі світу, створеній Л. Шестовим, “то, что есть, для Христа не существовало, а существовало лишь то, чего нет” [19; 175]. У поданій тезі представлено одну з основних проблем людства, розв’язати яку можна лише “вирвавши очі”, тобто, навчившись дивитися духовним зором, бачити не нанесене, тимчасове, неправильне, а глибинне, вічне, дійсне. На думку Л. Шестова, людина повинна опанувати зір Христа, тоді вона зможе відчути гармонійну цілісність і наближеність істини. Христос з’явився із Царства Божого, у якому Бог — вища міра сущого, вищий (недоведений людським розумом) закон. Відзначимо тут знову опозицію — земне й Божественне.

М. Бердяєв у зв’язку із цим писав: “Царству *необходимости*, царству *разума противостоит Бог*. Бог ничем не связан, ничему не подчинён, для Бога всё возможно” [3; 1–2]. Л. Шестов підкреслює, що саме тому Син Божий відповідає мовчанням на запитання Пілата: “Що є істина?”, адже засобами мови й мовлення на це питання відповісти не можливо. Критик пише про подвійність духовного обличчя Пілата: невіруюче й *потенційно* здатне вірити. Він пропонує поставити людину в стан різких потрясінь: кинути в “котёл с кипящим молоком”, “с кипящей водой”, “с водой студёной” [19; 176], щоб через важкі випробування, позбавлення й муки людина прийшла до духовного відродження й оновлення. Тут експліковано думку про це, що внутрішнє Я реалізується лише в трагічних умовах. У моделі світу й

людини Л. Шестова віра, трагедія й творчість безпосередньо пов'язані одне з іншим: перша народжується із другої як результат розпачу, повного розчарування в можливості “влаштуватися” у світі, зробити світ хоч відносно гармонійним своїх уявлень та очікувань [17; 35]. Пілат — людина недуховна (у православнім розумінні цього слова), тому він сліпий і глухий до відповіді на запитання: “Що є істина?” М. Бердяєв писав: “Освобождает не разум, не мораль, не человеческая активность, а вера”. Пілат не вірить. Можливо, тому самозречення й *mania grandiose* — “великі позбавлення й великі ілюзії”, які допомагають людині звільнитися від закону необхідності.

У ряді проблем, які Л. Шестов ставить під сумнів, перебуває проблема про справедливість закону часу (він є скарбницею багатьох вічних істин, створених людством). У зв'язку з цим важливими є міркування Л. Шестова про безсмертя душі. Їх реалізовано в шестовській моделі світу, де людина є елементом цілісної системи.

За основу візьмемо загальну схему, представлену Л. Шестовим, за якою людина може бути представлена як:

- плотська;
- душевна;
- духовна.

Душа людей *плотського типу* нерозривно пов'язана з тілом, тому за смертю тіла приходить смерть душі (або ж душа потрапляє до пекла, що рівносильне смерті). Критик указує в цьому зв'язку на “огромную массу серого (во всех смыслах) люда, о которой идет речь в “Великом инквизиторе”, вона “кончает свою жизнь со смертью, как и начинает с рождения” [19; 176]. Цей люд здатен знову розіп'яти Христа, для нього “спокойствие и даже смерть... дороже свободного выбора в познании добра и зла...” [5; 235], він не може витримати навіть “власного бунту” [5; 236] і є “послушным стадом” [5; 236]. Для Ф. М. Достоевського важливий його порятунок (друге пришестя Христа, коли душі загублені, заблудші). Спостерігається етап, коли “втратився зв'язок часів” усередині людини. Виникає духовна напруга й потім — руйнування, що близьке до кризової свідомості Л. Шестова. Для критика важливий не факт порятунку, а простір, “призначений” для “люду”. Очевидно, йому близький Ф. М. Достоевський, недарма аналізу його робіт присвячено безліч книг і статей, для критика Ф. М. Достоевський — учитель, “пытавшийся найти своё там, где ни-

кто никогда не ищет, где, по общему убеждению, нет и не может быть ничего, кроме вечной тьмы и хаоса...” [18;136]. Така позиція є найближчою для Л. Шестова. У людини *духовного типу*, з погляду критика, душа не залежить від тіла. Вона вільна. Це люди, які прийшли до Бога (наприклад, святі, мученики, преподобні, святителі, праведні, блаженні та ін.). Їхня душа не вмирає разом із тілом, а переходить у вічне життя. Людина ж *душевного типу* представляє перехідний етап. Якщо вона не піде у своїй вірі далі, то душа її після смерті розчиниться разом з іншими душами в просторі нескінченності [19; 179]. Однак це дає можливість Л. Шестову зробити висновок про те, що “... если и существует бессмертие, то... не для всех, а для некоторых” [19; 177].

Безсмертя людської душі критик розглядає також у контексті філософських і літературних систем. У зв'язку із цим цікаві міркування Л. Шестова про “передостанні слова” Г. Ібсена: “Я не борюсь за беззаботное существование, я борюсь за свою жизненную задачу, в которую верю и которую, я знаю, Бог возложил на меня” [19; 177]. Критик вважає, що все життя проходить у таких ілюзорних переконаннях, але вони необхідні людині, тому що “без них...невозможна борьба и те жертвы, ценой которых покупаются великие дела” [19; 176]. Людині необхідний самообман, щоб не загинути від самотності при усвідомленні думки про незбагненність вічної, єдиної істини. Л. Шестов аналізує останню драму Г. Ібсена “Коли ми, мертві, пробуджуємося” [6], яка перекреслює все, створене драматургом раніше, й підносить *життя* на вершину сенсу існування людини. Персонаж драми скульптор Рубек говорить: “...Разве жизнь, озарённая светом солнца, сиянием красоты, не лучше, не дороже, чем эта вечная возня... с глиной и камнем...” [6; 451]. Тільки “на вершині гори” (перед смертю) Рубек пробуджується й бачить неминуче втрачене життя, молодість. Снігова стихія поглинає його і його кохану Ірену, немов даруючи *звільнення, але не повернення* до минулого. Г. Ібсен вважає, що “з роками всі ілюзії розсіюються”. Людина розуміє (або тільки відчуває) свої помилки, з'являється жаль про даремно прожиті життя. Але немає можливості змінити минуле, як немає можливості пізнати таємне. Залишається єдиний вихід перед безоднею іншого світу — подолати запаморочення, звільнитися, скинути з себе все нанесене “узаконеним” життям, навіть відмовившись від усього свого життєвого шляху ... У російській літературі Л. Шестов, підтверджуючи свою ідею, спирається на “вірші

у прозі “І. Тургенєва, у яких і звучить туга “о жизни... ушедшей на проповедь “добра”. “Передостанні слова” І. Тургенєва виникають на межі життя й смерті, коли розкривається внутрішнє Я людини, наближаючи її до істини. Л. Шестов відзначає категорію світового простору, у якій, на думку критика, людина знайде свій світ. Саме тоді всесвіт стане ідеалом. Відзначимо, що в низці питань, які становлять модель світу й людини, перебуває питання про вічний страх, у результаті якого, з погляду критика, з’являється “душевная дисципліна”, зведена до “вищого морального закону”. У такому випадку людина керується не пориваннями своєї душі, почуттями, а нормою ззовні. Зокрема “целью становятся брак и семья, а не любовь”. Надалі Л. Шестов актуалізує проблему страху, самотності й покори в статтях “Достоевский и Ницше”, “Гр. Л. Толстой” і т. д. У покірності людина ніколи не виявить себе в усій глибині внутрішньої сили.

Цікавим є *хронотоп*, створений критиком: людську душу Л. Шестов перетворює на просторово-часовий образ (заявлено хронотоп чорної безодні); земний і небесний час та простір; простір таємності, вічності; хронотоп трансформованого життя, створеного критиком загробного світу; космос як джерело зла й хаос як джерело волі; Л. Шестов “бере” хронотопи окремих текстів і органічно впроваджує їх у свій текст, змушуючи різні простори й часи зустрічатися, взаємодіяти, зводячи їх у діалог, про який говорив М. Бахтін. Нарешті Л. Шестов розширює хронотоп свого тексту, але головне, що критикові цікаві лише хронотопи “із тріщиною” (перехрестя (для Пілата розмова із Христом — це перехрестя), дороги й ін.). Інтерес до кризового стану, моменту вибору шляху безпосередньо пов’язані з екзистенційною свідомістю Л. Шестова.

Простір історії немов дзеркально відбився в текстах критика, зберігши при цьому ступінь напруженості, невизначеність посилок і парадоксальності умовисновків.

Список використаних джерел

I

1. Шестов Л. Собр. Соч.: В 6 т. — СПб.: Шиповник, 1911. — Т. 1, 3, 6.
2. Шестов Л. Сочинения: В 2 т. — Томск, 1996.
3. Шестов Л. Афины и Иерусалим. — СПб.: Азбука, 2001. — 239 с.

4. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. — М., 1905. — 159с.
5. Шестов Л. Достоевский и Ницше (философия трагедии). — М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 220с.
6. Шестов Л. Предпоследние слова [11 афоризмов]. — Рус. Мысль, авг. 1907, n° 4, p. 159 — 185. Meme texti. — 5: VII.

II

1. Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова (По переписке и воспоминаниям современников): La Presse Libre, 1983. — 359 с.
2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. — М.: Худож. лит., 1986. — 235 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — 135 с.
4. Белая Г. А. История в лицах. Из литературной критики 20-х годов. — Твер: Тв. ГУ, 2003. — 153 с.
5. Бердяев Н. А. Основная идея философии Льва Шестова // Путь. — 1938. — № 58.
6. Бердяев Н. А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. — СПб.: Тип. Попова, 1901. — 59 с. / Бердяев Н. А. О русских классиках. — М.: Высш. шк., 1993. — 103 с.
7. Бердяев Н. А. Философия творчества, культуры и искусства: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1994. — 123 с.
8. Бердяев Н. А. Миросозерцание Достоевского. — М.: Захаров, 2001. — 255 с.
9. Библия. — М.: Российское библейское общество, 2002. — 1374 с.
10. Библия с приложениями. — Брюссель: Жизнь с Богом, 2003. — 598 с.
11. Борев Ю. Б. Роль литературной критики в художественном процессе. — М.: Знание, 1979. — 345 с.
12. Боткин А. Г. Жанры литературно-художественной критики. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 257 с.
13. Бубер М. Проблема человека. — К.: Ника-Центр, 1998. — 159 с.
14. Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — М.: Тип. Саблина, 1909. — 211 с.
15. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. — М.: Худ. лит., 1989. — 411 с.
16. Егоров Б. Ф. О мастерстве литературной критики. — Л.: Сов. писатель, 1980. — 238 с.
17. Егоров Б. Ф. От Хомякова до Лотмана. — М.: Языки славян. культуры, 2003. — 305 с.
18. Заманская В. В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалог на границах столетий: Учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 304 с.

19. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2 т. — Л.: Эго, 1991.
20. Ибсен Г. Драммы последних лет. — М.: Искусство, 1985. — 495 с.
21. Ильин В. Эссе о русской культуре. — СПб., 1997. — 125 с.
22. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об Абсурде // Сумерки богов. — М., 1990. — 398 с.
23. Колобаева Л. А. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX — XX вв. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 336 с.
24. Кьеркегор С. Страх и трепет. — М.: Республика, 1993. — 159 с.
25. Лашов В. Неклассические истины, или Парадоксы Л. Шестова. — М.: Рос. гуманист. об-во, 2005.
26. Лермонтов М. Ю. Сочинения в двух томах. — М.: Правда, 1990. — 704 с.
27. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. — М.: НПК «Интелвак», 2003. — 1600 стб.
28. Ловцкий Г. Л. Шестов по моим воспоминаниям // Грани. — 1960. — №45.
29. Окорочков В. Б. Беспочвенность как мера деструкции (Л. Шестов на пороге бездны) // Философия и социология в контексте современной культуры. — Днепропетровск: ДДУ, 1988. — С. 125–130
30. Поляков С. Лев Шестов // Вопросы философии. — М., 2004. — № 5.
31. Раковская Н. М. Литературная критика: Проблемы теории и истории. — Одесса, 2007. — 304 с.
32. Сендерович С. Я., Шварц Е. М. Кто Канта наголову бьёт (К теме: Лев Шестов и литература 20-го века) // Russian Literature. — North Holland, 1994. — 139 с.
33. Слюсарь А. А. Концепция человека и её историческое развитие в русской литературе // Концепция человека в русской литературе. — Одесса: Аст-ропринт, 1997.
34. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Академический Проект, 2001. — 990 с.
35. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие. — М.: Аспект Пресс, 2003. — 334 с.
36. Философский словарь. — К.: А. С. К., 2006. — 1056 с.
37. Хализев В. Е. Теория литературы. — М.: Высш. шк., 2002. — 325 с.
38. Штейнгольд А. М. Анатомия литературной критики. — СПб.: Дм. Буланнин, 2003. — 369 с.
39. Юнг Карл. Феномен духа в искусстве и науке. Собр. соч.: В 19 т. — М., 1992. — Т. 10. — 395 с.